

Олександр Соловей (Кременець)

КНЯЗІ ОСТРОЗЬКІ ОЧИМА ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА ВОЛИНИ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У найскладніші історичні періоди поневолення, війн, соціальних конфліктів, перемог і поразок, надійним засобом, що допомагав вистояти, були релігійні почуття народу. Православна церква завжди була виразником духовних та етичних почуттів людей. Проповіддю та друківаним словом ієрархи церкви й духовенство не лише духовно живили паству, а й ідеологічно формували ставлення вірян до подій тогочасної дійсності. Прикладами для наслідування було життя святих, а також тих, хто своїми діями утверджував або захищав державу та православну віру.

Наприкінці ХVІІІ ст. до складу Російської імперії було приєднано Володимирський, Ковельський, Луцький, Дубенський і Кременецький повіти. Волинь, яка понад чотири з половиною століття перебувала під чужоземною та іновірною владою, переходить до складу православної Росії. На початку ХІХ ст. на Волині продовжувалося протистояння між православним і католицьким духовенством. Сильні позиції утримували також монахи-василіани, оплотом яких аж до 1831 р. залишався Почаївський монастир. Багатівкове перебування під владою інших держав залишило помітний слід у духовному житті волинян. Незважаючи на політику державної та церковної влади щодо зміцнення православно-монархічних традицій, в релігійному житті та побуті волинян перемішалися як православні, так і уніатські, католицькі, протестантські звичаї та обряди. Ще майже століття православної церкві на Волині доводилося проводити різнопланову духовно-просвітницьку роботу серед населення краю з метою викорінення цих звичаїв [19, 7].

В таких умовах постає князя Василя-Костянтина Острозького для православної церкви в Російській імперії стала ідеальним образом державного діяча, який мужньо приймав виклики епохи, в якій жив. Крім цих якостей, він постає як глибоко віруюча людина, меценат, покровитель і захисник православ'я. Православне

духовенство Волині на сторінках церковних видань формує образ-взірець князя, котрий не лише відіграв ключову роль у вітчизняній та церковній історії в другій половині XVI – поч. XVII ст., але й був актуальним для сучасників. В основу формування образу князя покладено його життєпис, укладений духовними особами, що й зумовило трактування подій тогочасної історії відповідно до політики російського самодержавства і православної церкви.

Найвпливовішим церковним виданням останньої третини XIX ст. на Волині стали „Волинські єпархіальні відомості”. Як друкований орган Волинської єпархії, вони почали виходити у 1867 р. в друкарні Почаївської Лаври. Редакція видання до 1907 р. знаходилася в повітовому місті Кременці, а пізніше – в Житомирі. На сторінках „Відомостей” як в офіційній, так і неофіційній частинах, висвітлювалися питання релігійного, духовного, культурного життя єпархії, а також історико-краєзнавчі матеріали, присвячені минулому Волині, її видатним особистостям, церквам і монастирям [12, 1–6].

При заснуванні видання Священний Синод і єпархіальне керівництво зауважувало, що передплата на „Єпархіальні відомості” не є обов’язковою для бідних церков Волинської єпархії, які потребують коштів для підтримки свого існування [12, 2]. Однак уже через п’ять років, коли священники шести церков містечка Полонного звернулися з проханням виписувати один екземпляр на усі ці церкви, поступила резолюція архієпископа Волинського і Житомирського Агатангела. У розпорядженні вказувалося, що в єпархіальних відомостях друкуються постанови вищого керівництва стосовно церков і духовенства, а також накази єпархіального керівництва, які завжди повинні бути на виду у кожного священика єпархії для точного і обов’язкового їх виконання, тому видання повинне знаходитися у кожній церкві [15, 97].

Таким чином, видання протягом декількох десятиліть об’єднало зусилля кращих представників духовенства, викладачів і випускників Волинської духовної семінарії, несучи у найвіддаленіші куточки єпархії друковане слово, тим самим формуючи суспільну думку з найважливіших питань вітчизняної історії та сучасності.

У „Волинських єпархіальних відомостях”, починаючи з перших номерів, широко висвітлювалась роль і місце в суспільному і духовному житті краю захисників православ’я князів Острозьких. „В час гонінь, принижень та насилля справу захисту православ’я могли взяти на себе лише владні князі і бояри”, серед яких одними з перших автор називає рід Острозьких [11, 34].

На сторінках видання, в неофіційній частині у трьох випусках 1872 року, публікуються матеріали, озаглавлені „Деятельность князя Константина Константиновича Острожского в пользу православия в Югозападной Руси” [24]. Автор Ф. Четиркін на основі доступних йому матеріалів подає широку характеристику діяльності князя на тлі кінця XVI – поч. XVII століть, акцентуючи увагу на складних перипетіях тогочасної дійсності, у яких князю Василю-Костянтину Острозькому довелось вирішувати непрості питання. Зокрема, вказується на те, що в захисті народності і православної віри, шукаючи підтримки і союзників, князь встановлює тісні контакти з константинопольським патріархом Ієремією. В консультаціях і порадах з патріархом вирішувалися питання про видання Біблії (прохання надіслати вірні списки і здібних людей), про недопустимість введення григоріанського календаря у православній церкві та багато інших проблем, що стосувалися церковного життя. Патріарх константинопольський, „... видя горячую милость князя до Церкви Божией утверждал его посланцами своими и письмены своими”, – цитується у праці [24, 282]. Автор вказує, що авторитет і вплив князя на церковні справи ще більше посилювався після привілеїв, наданих йому польським королем Стефаном Баторієм. Король визнав за князем В.-К. Острозьким вищий і найширший патронат в Західно-Російській церкві, називаючи його верховним охоронцем і захисником її. Однак, коли неспокій, чвари і безлад в церкві загострилися вкрай і князь своєю владою не мав права і не міг втручатися у їх вирішення, проявляється його далекоглядність і мудрість як державного діяча, що у складних обставинах приймає доленосні рішення на користь церкви і православ’я, а саме: він звернувся до вищої духовної інстанції – Константинопольського патріарха, добився приїзду його у 1589 р. на Волинь, де виклопотав у короля письмовий дозвіл розпоряджатися Патріарху „в Южнорусских областях с полною властью и свободою, как в зависящей от него митрополии” [24, 282–284].

Інша проблема, на якій акцентує увагу автор, це питання церковної унії. На основі аналізу епістолярної спадщини князя, його листування з Іпатієм Потієм, митрополитом Михайлом Рогозою, папою римським Климентом VIII, патріархами александрійським і константинопольським та іншими єпископами, розкривається гостра боротьба навколо питань прийняття унії з Римом, а також твердість позиції князя в захисті православ’я [24, 317–328; 364–376].

На сторінках „Відомостей” публікуються не менш цікаві ма-

теріали про роль князя Василя-Костянтина в розвитку Острозького училища, яке завдяки його старанням набуває такого розквіту, що отримує статус академії, а також заснування при ньому та в Дермані друкарень. У друкарнях, крім богословських книг, друкувалося чимало літератури церковно-історичного та політичного змісту. Головною метою академії і видань, які друкувалися в ній, була боротьба проти зазіхань католицизму. Саме завдяки цій ролі, як вказує автор, академія була відома на Заході Європи [8, 42–43].

В усіх публікаціях, присвячених князю В.-К. Острозькому, автори відзначають його заслуги у виданні Острозької Біблії на слов'янській мові. У зв'язку із відзначенням 300-ліття друку Острозької Біблії, на сторінках „Волинських єпархіальних відомостей” публікуються низка пропозицій та оригінальних ідей щодо вшанування цієї події. Зокрема, священник А. Сендкульський пропонує підняти питання щодо святкування 300-ліття видання Острозької Біблії і вшанування кн. Острозького на рівні російського імператора. У пропозиції передбачалося увіковічнити цю подію монументом або пам'ятником у Острозі, на вершині якого постав би Костянтин-Василь Костянтинович, котрому підносить Біблію друкар Іван Федоров, а з боків по барельєфу були б розміщені постаті усіх тих, хто долучився до цього видання. Збір коштів на цей проект мав проводитись по всій Росії. Також в один із визначених днів в усій імперії мало бути вшановано пам'ять князя панахидою [18, 848–849].

Усі ці пропозиції залишилися лише проектом, хоча 300-річчя виходу в світ Острозької Біблії було широко відмічено як у церковних, так і світських колах.

Крім опублікованих матеріалів, присвячених князю Василю-Костянтину Острозькому, на сторінках „Волинських єпархіальних відомостей” в неофіційній частині друкується низка матеріалів, присвячених історії монастирів, церков і населених пунктів Волині. У 1864–1865 рр. за урядовим розпорядженням була створена комісія, яка об'їхала Острозький і Кременецький повіти Волинської губернії, побувавши майже в кожному приході. Замітки про цю подорож видавалися окремими статтями і друкувалися у єпархіальних відомостях, а згодом були видані окремою книжкою під авторством Л. Рафальського. Об'їжджаючи парафії визначених повітів, автор розкриває широку благодійну діяльність князя К.-В. Острозького, якого сучасники називали „світільником і начальником Православ'я в церкві Східній” [14].

Такого ж змісту матеріали знаходяться в публікаціях, присвячених історії міст та сіл Волині. В. Переговський, публікуючи уривки з історії Старокостянтинова, дає характеристику князю Василю-Костянтину Острозькому як чоловікові набожному і благочестивому, що відстоював усіма можливими засобами православ'я від латинства і протестантства, що турбувався про те, аби в новоствореному ним місті, яке носить його ім'я, Костянтинові, було достатньо храмів для його православних жителів (у другій половині XVI ст. у місті при князі Костянтині Костянтиновичу було побудовано п'ять церков). „Він потурбувався про те, щоб у Костянтинові було достатньо пастирів духовних, котрі б підтримали там православ'я і зміцнювали свою паству у вірі і благочесті, він, цей знаменний захисник православ'я, потурбувався про те, щоб настоятелі старокостянтинівських церков були забезпечені в матеріальному відношенні, – а тому для кожної із побудованих там церков він надав поля, ліси, сінокоси і різні доходи” [10, 165–166]. Додатковою характеристикою князя цей же автор на сторінках „Волинських єпархіальних відомостей” у публікації, що стосується історії дубенських монастирів. Описуючи православні монастирі, які в минулому функціонували в Дубно і які були засновані князями Острозькими, автор відмічає, крім заслуг князів Острозьких в розбудові цих монастирів, ще й особливу роль князя Василя-Костянтина Острозького в переході в Дубенський Чеснохрестський монастир ще одного ревного захисника православ'я, подвижника і молитвеника Іова Желізо (відомий нині як Преподобний Іов Почаївський) [9, 1542].

Такий же образ князя відтворений на сторінках цього єпархіального видання священником А. Сендульським у публікаціях з історії міст Рівне [16] та Корець [17], а також у подорожніх записках Л. Рафальського про Дермань та інші населені пункти і монастирі Волині, фундаторами або покровителями яких були князі Острозькі [14, 28].

У 1881 р. на сторінках „Волинських єпархіальних відомостей” в п'яти номерах автор П. Лук'янович друкує працю „К вопросу об Острожской школе (XVI в.)”. Публікація Лук'яновича виділяється серед інших науковістю і глибиною досліджень. Аналізуючи стан вивчення проблеми у науковій та церковній вітчизняній літературі, а також праці польських істориків, автор стверджує, що, незважаючи на доробок дослідників західно-російської старовини, ця проблема залишається відкритою [6, 767]. Лук'янович робить спробу ліквідувати недоліки у вивченні історії Острозької акаде-

мії. У публікаціях князь Василь-Костянтин Острозький постає як людина, що зуміла зосередити в Острозі могутній інтелектуальний і науковий потенціал того часу і як перший, хто спрямував усі зусилля для виведення народу із невігластва та розумового рабства [6, 780]. Ті труднощі, які виникали в розвитку академії, міг подолати лише повністю відданий турботам захисту і процвітання православ'я, енергійний і діяльний князь Острозький [6, 85]. Острозька академія, попри наукову й освітню діяльність, виконала, на думку автора, головну місію: утвердила догмати православної віри та її церковні традиції [6, 906–907].

Крім „Волинських єпархіальних відомостей”, у 80-х роках ХІХ ст. та на поч. ХХ ст. з'являються ґрунтовні видання з історії Волині та православ'я. Автори цих видань (П. Батюшков, А. Хойнацький, М. Теодорович), пишучи історію Волині, досліджуючи життя святих Волині та описуючи стан і минуле приходів Волинської єпархії, значне місце на сторінках видань відводять князям Острозьким. „Із усіх волинських вельмож і дворян, без сумніву, найбільш за усіх послужив російській народності і православ'ю на Волині князь К. К. Острозький. Він усіма можливими від нього способами турбувався про благоустрій Південноросійської православної церкви і надання їй тих самих засобів, якими володіли вороги православ'я, тобто освіти, і при тому ж зосередженої в руках духовенства”, – констатує П. Батюшков [2, 138].

Ідеальний образ князя Василя-Костянтина Острозького в очах православного духовенства Волині підсилюється приналежністю його до прославлених церквою святих і преподобних Феодора (в чернецтві Феодосія), кн. Острозького, та Іова, ігумена Почаївського. В „Патерику Волино-Почаївському” А. Хойнацький описує життя преп. Феодосія, який „змінив княжіння на монашеский образ” [22, 112–134]. В житті ж преп. Іова автор називає Василя-Костянтина „найпрекраснішим, найвельможнішим з усіх князів” [23, 155–156]. Однак поряд із заслугами князя Хойнацький, на відміну від інших церковних дослідників, вказує на вину його у переході преподобного Іова в Почаївський монастир. Причиною цього могло бути те, вважає автор, що князь, ведучи боротьбу з протестантами і католиками, часто користувався їхніми методами, брав активну участь в з'їздах православних з протестантами з метою об'єднання інтересів обох сторін. Цим він викликав на себе підозру у схильності до соцініанства і католицизму [23, 158]. Не менш цікаві матеріали про князя подані у п'ятитомній праці „Историко-

статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии” М. Теодоровича. Описуючи усі православні храми і парафії Волині та їх минуле, автор неодноразово звертається до постаті князя В.-К. Острозького, що постає перед читачем чи не найбільшим філантропом краю [20].

На початку ХХ ст. на тлі загострення внутрішньополітичної ситуації і назрівання революції в Російській імперії православна церква на Волині намагалася втримати ситуацію під контролем і впливати на хід політичного життя. Значна частина монахів і духовенства у вирі революційних подій опинилася у праворадикальному русі. Опорним пунктом чорносотенного руху на Волині стала Почаївська лавра. Почесним головою Почаєво-Лаврського союзу російського народу був обраний архієпископ волинський і житомирський Антоній (Храповицький) [19, 93]. В умовах розгортання політичної боротьби у державі церква залишалася найвпливовішою інституцією на народні маси. Дух патріотизму, монархічні ідеї та боротьба за зміцнення православ’я набувають нового звучання. В контексті цих подій на Волині з широким розмахом здійснюється підготовка до вшанування пам’яті князя Василя-Костянтина Острозького з нагоди 300-ліття його смерті, яке припадало на 1908 р.. Постає князя у той час для церковних ієрархів і духовенства стає зразком поєднання міцної православної віри і сильної світської влади. У „Почаївському листку” цього ж року (№ 7) надруковано „Повчання на поминальний день по князю Костянтину Костянтиновичу Острозькому, 18 лютого 1908 року” архієпископа Волинського і Житомирського Антонія. У повчанні до пастви Волинський архієрей називає князя Волинським батьком, який все життя своє присвятив обороні Православної Церкви. „Серед багатьох захисників православ’я проти татар, латинян і євреїв – головним захисником віри був благочестивий князь Острозький Костянтин Костянтинович. Саме він призвав на Волинь преподобного Іова Почаївського і зробив його своїм духовним отцем і учителем. Цей алмаз духовний, цю перлину землі Волинської приніс до тебе, російський народе, не хто інший, а саме князь Костянтин” [7, 158–161].

Упродовж 1908 р. на сторінках „Волинських епархіальних відомостей” як в офіційній, так і неофіційній частинах була розгорнута велика просвітницька робота стосовно відзначення 300-ліття від дня смерті князя Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького. У кожному храмі Волинської епархії пропонували прочитати слово, сказане Волинським архієпископом Антонієм на поминаль-

ний день по князю 13 лютого 1908 р., в якому наголошувалось на особливій місії і ролі князя в утвердженні і захисті православ'я. За розпорядженням єпархіального начальства, духовенство мало завчасно запросити прихожан до заупокійної молитви по князю, виголосити слово про нього, а також провести роз'яснювальну роботу серед народу про його діяльність і великі заслуги [1, 49]. Такі ж розпорядження були видані Мінським єпархіальним начальством, про що повідомлялося на сторінках видання в рубриці „Єпархіальні вісті” [3, 131].

У кожному номері „Волинських єпархіальних відомостей”, починаючи із січня і до березня 1908 р., широко висвітлювалась діяльність князя В.-К. Острозького [5], а також підготовка до відзначення торжеств і заходи щодо вшанування 300-літніх роковин його смерті у приходах Волинської єпархії та у Житомирі [13] й Острозі [21]. Із хроніки церковного життя єпархії постає справді різнопланова робота не лише по гідному вшануванню пам'яті князя, але й велика пропагандистська і виховна робота серед населення Волині, особливо молоді. У Волинській духовній семінарії проводилися наукові читання, присвячені особистості князя як просвітника, державного і релігійного діяча. В його честь писалися вірші, музика, викладачами і семінаристами була написана і виконана кантата, спеціально складена для цього дня [4, 150–151].

Після відзначення торжеств увага до постаті князя Василя-Костянтина Острозького на сторінках церковних видань не згасала. В складні періоди вітчизняної історії непересічний образ князя Острозького викликав неабиякий інтерес духовних і світських осіб. Його роль і місце в історії України були зразком для виховання суспільства та утвердження православ'я. Образ князя, сформований на сторінках церковних видань духовно й ідеологічно, був символом державного діяча, що непохитно стоїть на сторожі православної віри і Вітчизни.

Таким чином, на сторінках церковних видань в останній третині ХІХ – початку ХХ ст. створено образ князя Василя-Костянтина Острозького, який уособлював:

- 1) сильну, вольову постать освіченого, мудрого і далекоглядного політичного діяча, що в умовах бездержавності продемонстрував риси авторитарного правителя;
- 2) харизматичну особу, що акумулювала в собі кращі риси християнського благочестя, висоту моральної величі, захисника православ'я;

3) мецената і просвітителя, фундатора і покровителя монастирів, освітніх установ, друкарень;

4) рішучого і твердого у переконаннях і діях, непохитного в боротьбі із ворогами та опонентами.

У кожного народу є постаті, які відіграють основну роль в складні періоди його історії. Такою постаттю, символом служіння народу і православної церкви, символом симфонії світської і духовної влади став князь Василь-Костянтин Острозький. Православне духовенство Волині на сторінках церковних видань, присвячених князю, сформувало і закріпило цей образ для нащадків.

Джерела та література

1. Архиепископ Антоний. Распоряжение епархиального начальства / Архиепископ Антоний. // Волыньские епархиальные ведомости. – 1908. – Ч. офиц. – С. 49.

2. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края / [Изд. П. Батюшкова]. – Санкт-Петербург, 1888. – 126 с.

3. Епархиальные известия // Волыньские епархиальные ведомости. – 1908. – Ч. офиц. – С. 131.

4. Из церковной жизни епархии // Волыньские епархиальные ведомости. – 1908. – Ч. неофиц. – С. 150–151.

5. Левитский К. Константин Константинович князь Острожский – доблестный защитник православия и хранитель интересов православной церкви / К. Левитский // Волыньские епархиальные ведомости. – 1908. – Ч. неофиц. – № 8, – С. 157–161, 179–186.

6. Лукьянович П. К вопросу об Острожской школе (XVI в.) / П. Лукьянович // Волыньские епархиальные ведомости. – 1881. – Ч. неофиц. – С. 767–781, 815–825, 849–869, 884–907.

7. Митрополит Антоний (Храповицкий). Поучение на поминувенный день по князе Константине Константиновиче Острожском, 13 февраля 1908 года / Митрополит Антоний (Храповицкий) // О жизни по внутреннему человеку. Слова, беседы и речи. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 158–161.

8. Пероговский В. О помещениях Волынской духовной семинарии / В. Пероговский // Волыньские епархиальные ведомости. – 1874. – Ч. неофиц. – С. 41–55.

9. Пероговский В. Бывшие православные монастыри в городе Дубне Волынской губернии, основанные князьями Острожскими / В. Пероговский // Волыньские епархиальные ведомости. – 1881. – Ч. неофиц. – С. 1266–1286, 1374–1390, 1438–1453, 1537–1554.

10. Пероговский В. Отрывок из истории города Старокиевина: основание его князем Константином Константиновичем Острожским, нашествие и опустошение татарские, о православных церквях и католи-

ческих монастырях в том городе – и несколько сведений о теперешнем его состоянии / В. Переговский // Волынские епархиальные ведомости. – 1881. – Ч. неофиц. – С. 62–81, 109–116, 165–176, 204–209, 276–288, 336–344.

11. Петров Н. Краткие сведения о православных монастырях Волынской епархии, в настоящее не существующих / Н. Петров // Волынские епархиальные ведомости. – 1867. – Ч. неофиц. – С. 32–38.

12. Правительственное распоряжение // Волынские епархиальные ведомости. – 1867. – С. 1–6.

13. Празднование 300-летней годовщины смерти князя // Волынские епархиальные ведомости. – 1908. – Ч. неофиц. – С. 173–179.

14. Рафальский Л. Путешествие по Острожскому уезду Волынской губернии в 1864–1865 годах / Л. Рафальский // Волынские епархиальные ведомости. – 1872. – Ч. неофиц. Приложение. – С. 5–81.

15. Резолюция Его Высокопреосвященства, Высокопреосвященнейшего Агафангела, Архиепископа Волынского и Житомирского от 11 января 1872 года (№ 68) относительно выписки Епархиальных ведомостей // Волынские епархиальные ведомости. – 1872. – Ч. офиц. – С. 97.

16. Сендульский А. Город Ровно / А. Сендульский // Волынские епархиальные ведомости. – 1880. – Ч. неофиц. – С. 227–249.

17. Сендульский А. Местечко Корец, Новоградволынского уезда / А. Сендульский // Волынские епархиальные ведомости. – 1908. – Ч. неофиц. – С. 886–894, 927–936.

18. Сендульский А. О трехсотлетней годовщине напечатания словянской библии в городе Остроге / А. Сендульский // Волынские епархиальные ведомости. – 1880. – Ч. неофиц. – С. 848–849.

19. Справочная книга по Почаево-Лаврскому Союзу русского народа на 1911 год. Почаевский календарь 1911 г. – Ч. 2. – 166 с.

20. Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н. Теодорович. – Почаев, 1893. – Т. 3. Кременецкий и Заславский уезды. – 688 с.

21. Тучемский М. Знаменательное 13-ое февраля / М. Тучемский // Волынские епархиальные ведомости. – 1908. – Ч. неофиц. – С. 79–83.

22. Хойнацкий А. Преподобный Феодор князь Острожский, в монашестве Феодосий / А. Хойнацкий // Патерик Вольно-Почаевский. – Житомир, 1997. – С. 112–134.

23. Хойнацкий А. Преподобный Иов (в схиме Иоан), игумен Почаевский; его жизнь и прославление / А. Хойнацкий // Патерик Вольно-Почаевский. – Житомир: Рико-пресс-реклама. – 1997. – С. 143–216.

24. Четыркин Ф. Деятельность князя Константина Константиновича Острожского в пользу православия в Югозападной Руси / Ф. Четыркин // Волынские епархиальные ведомости. – 1872. – Ч. неофиц. – С. 275–285, 317–328, 364–376.